

MÁSKÉPP SPÁRTÁRÓL: MÁSKÉP SPÁRTÁRÓL

E tanulmányok összefoglaló címe – „**Másképp Spártáról**” – pontosan kifejezi a következő fejezetek tartalmát: a hagyományosan rögzült felfogásokat vitatja. Újra kellett gondolni mindazt, amit Spártáról tudunk vagy tudni vélünk, új módon kell vállatnunk a spártai valóságot. Az eredmény ez lesz: „**Más kép Spártáról**”.

Tudatában vagyok annak, hogy darázsfaszekbe nyúltam, de az árnyaltabb és valósabb kép kialakítása érdekében vállalom kell a csipkelődést, mert az igazságról van szó. Az sem vitás, hogy az alábbiak nem elégségesek ahhoz, hogy eldöntessék, hogy kinek és mennyiben van igaza. A további anyaggyűjtés és azok elfogulatlan értékelése tehet csak pontot a vitákra.

Távol áll tőlem, hogy ne lássam, Spárta és Athén fejlődésének ilyen vagy olyan eszményítése nem csupán történelmi, hanem aktuális jelentőséggel is bír, amikor szembetalálkozik az elemző és az olvasó a demokrácia és a diktatúra, a pacifizmus és a militartizmus, a béke és a háború kérdésével. Nehezen zárható ki, hogy mintegy történelmileg igazolni látva önmagunkat, ne a jelen álláspontunk alapján ítéljük meg a régmúltat. Ha van aktualitása azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek a tisztázás szándékával *másképpen* nyúlnak a Spárta-problémához, mint ahogyan az szokásos, s ezzel *egy más*, az elfogadottól eltérő képet rajzolnak róla, csak annyiban van, amennyiben Európa születésének van jelenvaló időszerűsége és jelentősége a mai Európában.

Természetesen minket elsőként a filozófia fejlődése érdekel, azaz a filozófia Spártában és a spártai filozofálás.

Filozófia Spártában? Spártai filozófia? E két szó egymás mellett a tűz és a víz!

Platón nagyra értékelte a spártai filozófiai gondolkodást. Elfogultan szemlélte a spártai viszonyokat és eredményeket? Nem zárhatjuk ki. De nem vethetjük el ennek alapján eleve közlését azzal, hogy nincs igaza. Van ő olyan jelentős gondolkodó, hogy megfontoljuk állítását: a filozófia nagyon régi formája Spártában bontakozott ki, a legtöbb bölcs Spártában található, s hatásukra Spártában a legelterjedtebb a filozófia. Nem kell mást tennünk, mint tételét szembesítenünk a spártai történelemmel és filozófiai eredményeivel.

Arisztotelészről kísért a vélemény: „*valamennyi törvényük csak... a hadi erény szempontjából van megalkotva, mivel az segít az uralomra. Tény, hogy bár a harcokban helytálltak, pusztulásuk hatalomra jutásukkal indult meg, mert nem értettek a békés élethez, és az olyan tudásban, mely a hadviselésnél fontosabb, nem gyakorolták magukat.*”¹ Biztos ez? Biztos, hogy a város mindenkor életidegen katonai tábor volt, sohasem értettek a békés élethez? Ez jellemezte Spártát mindenkor?

Vitatni Platónnal szemben nyilatkozó Arisztotelész és az Arisztotelész utáni évezredek Spárta-felfogását fölöttébb kétséges próbálkozás. Mondhatjuk-e, hogy Arisztotelész elfogulatlanul szemlélte a spártai viszonyokat és Platón filozófiatörténeti felfogását? Nem zárhatjuk ki. De van ő olyan jelentős gondolkodó, hogy eleve ne fogadjuk el sommás ítéletét, hanem mint mindenkiét, szembesítsük a spártai történelemmel és annak filozófiai termékeivel vagy termékletlenségével.

Egyoldalú és igazságtalan az ezerszer hallott és sulykolt dogma: „*Spárta egyetlen önálló gondolkozót sem adott a világnak, s végül így is, úgy is elpusztult.*”² Spárta ezért pusztult el? S miért pusztult el ellenlábasa és ellenképe, Athén?

A megkövesedett előítélet, az ideológia felelete ez.

*Spárta erényes volt; romlás vert fészket Athénban.
Spárta halott emlék; Attika dísze örök.*³

Van legalább egyetlen egy olyan filozófiai gondolat, amellyel Spárta ajándékozta meg a világot. A spártai Khilónnak tulajdonítják az „*Ismerjed meg önmagadat!*” szentenciát, ami a hét görög bölcs fellépése óta mind a mai napig minden racionális filozófia jelszava. És szélesebben: minden öntudatos, önértékelő ember erkölcsi kötelessége és követendő elve. Spárta már csak ezért sem zárható ki a filozófia előszobájából.

Ismerjük-e jól azt a Spártát, ahol e jelszó megszületett?
Nem!

AZ ELSŐ MESSZÉNIAI HÁBORÚ

„Spárta történelme nagy része során egy szinten állt Athénnal.”⁴ Ennél tömörebben és lényegre tapintóbban nem lehet összegezni a régészet ellenvéleményét: Spárta tehát hosszú ideig nem különült el a többi polisztól, nagyjából együtt menetelt velük, beleértve Athént is. S idézzünk az alapvetően Spárta ellenes Thomsontól: „Kérdés, hogy a spártai katonai szellem valóban olyan nyers volt-e, mint amilyennek általában festik; az azonban bizonyos, hogy a korai Spárta ugyanolyan nevezetes volt fejlett kultúrájáról, mint a kései Spárta a kultúra hiányáról. A régészeti leletek bőségesen alátámasztják ezt az ellentétet.”⁵

A város fejlődésében a messzéniaiak sorozatos lázadása hozott törést. Az első messzéniai háború körülbelül 735-től 715-ig tartott. Ekkoriban „hosszú ideig törvénytelenység és zűrzavar uralkodott Spártában”,⁶ „a kormányzat bizonytalan és ingadozó volt, mert a királyok befolyásának megerősödésekor a zsarnokság, máskor pedig a nép hatalmának növekedésekor a népuralom felé hajlott.”⁷ Ezt követően keletkeztek a lükurgoszi törvények.

LÜKURGOSZ

A VIII. század elején vagy közepén kezdődtek el a lükurgoszi reformokként ismert intézkedések. Plutarkhosz joggal állíthatja: „a törvényhozóról úgyszólván egyetlen adat sincs, amely ne volna vitás. A legkülönbébb történetek maradtak fenn születéséről, utazásairól, haláláról, törvényhozói és államférfiúi tevékenységéről; de főként abban nem tudnak megegyezni a történetírók, hogy mikor élt”,⁸ s abban sem, hogy egyáltalán élt-e. Akár élt, akár nem, a róla szóló tudósításokat komolyan kell vennünk, mert bennük valós, a korai spártai társadalomra fényt vető mozzanatokot őrizett meg az emlékezet. A zűrzavarral megküzdeni kívánó, a fordulatot kikényszerítő erőket Lükurgoszban személyesítették meg.⁹ A lükurgoszi alkotmány példát adott a többi polisznak. Még Rousseau is dicséri „Lükurgosz páratlan és fenséges alkotmányá”-t,¹⁰ a rhétrát.

A 730 és 725 között keletkezett rhétrait – szemben az elődök és az utódok verses teljesítményeivel – **prózában** nyilatkozta ki az isten, s nyomában Lükurgosz.¹¹ Ha ennek a közlésnek van reális alapja, akkor egy olyan korban, amikor már fölismerték az írott alkotmányok és törvények jelentőségét, Lükurgosz törvénykezési elve a korábbi gyakorlat konzerválása, miközben a prózai forma szakítás a hagyománnyal: „Lükurgosz nem hozott írott törvényeket, sőt egyik úgynevezett rhétrájában meg is tiltotta őket. Ugy gondolta ugyanis, hogy az állam jólétét és tiszta erkölcsét előmozdító legfontosabb rendeleteket a polgárok erkölcsébe és életmódjába kell bevésni, csak akkor maradnak fenn szilárdan és rendíthetetlenül. Szerinte a szabad elhatározás erősebb kötelék minden kényszernél, s ezt az ifjakba a nevelésnek kell beoltania, amely náluk a törvényhozó szerepét töltötte be. Ami a kisebb jelentőségű ügyeket illeti – az üzleti szerződéseket és azokat az ügyeket, ahol a szükségletek időről időre változtak –, ezek esetében jobbnak látta, ha nem hoz írott szabályokat és nem teremt merev szokásokat, hanem lehetővé teszi, hogy ezek a dolgok alkalomadtán enyhébb vagy szigorúbb elbírálás alá essenek a szakemberek megítélése alapján. Más szóval, a törvényhozás munkáját csaknem teljes egészében a nevelésre bízta.”¹²

Törvényeinek indoklása etikai volt, s fordítva, az erkölcsben látta a törvények betartásának talpkövét. A nevelés és a személyes példamutatás, mint az erkölcs és a törvény érvényesítésének az eszköze, alapelve a lükurgoszi alkotmányozásnak. Iustinus azt emeli ki, hogy Lükurgosz „Nem annyira azok (azaz törvényei – EKO) kitalálása miatt, mint inkább példaadása következtében vált híressé. Ugyanis egyetlen törvényében sem írt elő mások számára olyasmit, amiről a maga életével ne tett volna előbb tanúbizonyságot.”¹³

Halvány utalást találunk arra, hogy vallási reformot vezetett be: „Amikor Lükurgoszt megkérdezték, hogy mint törvényhozó miért rendelt az istenek részére oly csekély és olcsó áldozatokat, így válaszolt: ‘Hogy soha el ne mulasszuk tisztelni az isteneket’”¹⁴ A törvények betartatásában a jog és az erkölcs mellett érthetően a vallásnak is szerepet tulajdonított: „hogy a vallásos félelem segítségével győzze le a húzódozást a törvényekhez való alkalmazkodástól, először úgy állította be, mintha ezeknek a delphii Apollo volna a szerzőjük, és onnan hozta magával őket az istenség parancsára. Azután törvényeinek örök érvényt kívánván biztosítani,

esküvel kötelezte a várost, hogy belőlük semmit se változtassanak meg mindaddig, amíg vissza nem tér, és azt színelte, hogy a delphii jóshelyre megy, ott kérni tanácsot, mit kell még törvényeiben pótolnia vagy változtatnia rajtuk. Valójában Cretára távozott, és ott élt örökös száműzetésben, amikor pedig haldoklott, megparancsolta, hogy csontjait dobják a tengerbe, nehogy vissza találják szállítani őket Lacedaemonba, mert a spártaiak akkor felmentve éreznék magukat esküjük vallásos kötelékétől, és érvénytelenítenék törvényeit.¹⁵

Püthia egyenesen azt kérdezi:

*Mondjalak istennek, jósolva, vagy emberi lénynek?
Úgy hiszem én, inkább istenség vagy te, Lükurgosz!*¹⁶

Halála után a lakedaimóniai szentélyt emeltek tiszteletére.¹⁷

A KRÉTAI ÚT

Állítólag megtiltotta „a spártaiaknak, hogy kedvtelésből más országokba utazzanak. Nem akarta, hogy idegen erkölcsökkel ismerkedjenek meg, hogy fegyelmetlenül életmódhoz szokjanak, és hogy az otthonitól eltérő politikai nézeteket hozzanak haza. Spártából is kiutasította az oda érkező és minden hasznos cél nélkül ott tartózkodó idegeneket..., azért, hogy a spártaiakat ne tanítsák rosszra. Ugy gondolta, hogy idegen emberek szükségképpen idegen nézeteket hoznak magukkal, az új nézetek új elhatározásokat szülnek, az ezek által felkavart vágyak és szenvedélyek pedig megzavarják a fennálló politikai rend összhangját. Ezért még az idegenből behurcolt járványos betegségeknel is jobban óvta a várost az idegen erkölcsöktől és szokásoktól.”¹⁸ A tények ellentmondanak ennek. A háttérben az állhat, hogy a VI. század derekára kialakult szélsőséges helyzetet visszavetítették és szentesítették Lükurgosz nevével.¹⁹

Spárta egyik kezdeményezője volt a hellén összefogást kifejező békés versengésnek, az olimpiának. Lükurgosznak tulajdonítják a gondolatot, hogy az olimpiai játékok idejére fegyvernugvást hirdessenek, „szabályozta, s egyben ünnepélyesebbé és állandóbbá is tette az olimpiai ünnepségeket.”²⁰ Tudni vélnek Lükurgosz utazásairól. Mondják „Ázsiába hajózott, azzal a szándékkal, hogy összehasonlítsa a krétaiak egyszerű és szigorú életmódját az iónok szertelen pompaszeretetével és fényűzésével, mint ahogyan az orvos is egybeveti az egészséges szervezetet a beteggel. Így kívánta tanulmányozni az életmódok és a politikai viszonyok közötti különbséget.”²¹ Járt Krétán, Ióniában, a szigeteken és Egyiptomban, talán eljutott Libiába, Ibériába és Indiába is.²² Akár ő, akár mások járták be ezeket az utakat, mutatják, hogy a korai Spárta nem volt izolált világ, kereste a kapcsolatokat, és gyümölcsözően kamatoztatta az ott szerzett tapasztalatokat. Ezeket az irányokat és erényeket követik majd a bölcsek, de majd csak egy évszázad múltán! Spárta úttörőként építi ki a hellének és a fejlett kelet közötti kapcsolatokat.

Alapvetően Kréta hatott Spártára, s ez az ókori méltatók előtt köztudomású volt.²³ Lükurgoszlól állítják, azért utazott Krétára, hogy megismerkedjen a krétai alkotmányozás elvivel és a kor jelentős jogtudósával Knósszoszi Thalésszal. Miként Sztrabón utal rá: „Amint megérkezett [t. i. Lükurgosz Krétára – EKO], felkereste krétai Thalést, a dalköltőt és törvényhozót, s ő megismertette vele azt az eljárásmodot, amely szerint előbb Rhadamanthys, később pedig Minós, törvényeiket mint Zeustól származó törvényeket, az emberek közé vitték.”²⁴ Krétai Thalést a hagyomány szerint Lükurgosz meghívta Spártába, aki személyes jelenlétével segítette elő Spárta alkotmányos berendezkedését: „Krétában élt akkor egy igen kiváló és bölcs férfiú, krétai Thalész, akit Lükurgosz barátilag rávett, hogy utazzék Spártába... Ily módon, mielőtt Lükurgosz hozzákezdett polgártársai neveléséhez, krétai Thalész már úttörő munkát végzett Spártában.”²⁵ Plutarkhosz szerint Lükurgosz kritikus módon követte Thalést: „A krétaiak bizonyos törvényeit helyeselte, és elhatározta, hogy ha hazaérkezik, saját hazájában is életbe lépteti őket, másokat viszont helytelenített.”²⁶ Hogy mely intézményeket fogadta el, s melyeket helytelenített, arra nézve még csak találgatni sem lehet. Nem így áll a kérdés tehát, hogy Knósszosz **vagy** Delphoi, hanem úgy: Minósz (Zeusz) és Delphoi (Apollón). Lükurgosz az elvek tekintetében Krétára támaszkodott, a kivitelezés tekintetében Delphoi papjainak segítségét igényelte.²⁷

...A DÖNTÉS MINDIG A NÉP JOGA LEGYEN...

Kiemelkedő hely illeti meg Spárta szellemi teljesítményei sorában a Lükurgosz nevével fémjelzett törvényeket, a lükurgoszi rhétraikat, amelyeknek utolsó sorából való a cím.²⁸ A demokráciáról Athén jut az eszünkbe, de a görög fejlődést meghatározó két hatalmi központban szinte egyidejűleg számolták fel az arisztokrácia gazdasági háttérét és kizárólagos hatalmát: „Az új kor eszméi kifejezést találtak a görög félszigeten is, a VII. század második felében elsősorban Spártában. Az archaikus Spárta ugyanis korántsem volt olyan világtól elzárkózó, az idegeneket időről-időre erőszakkal kikergető állam, mint később”.²⁹ Először éppen Spártában „a spártai rhétra értelmezhetetlen utolsó sorában”,³⁰ valamint „Tyrtaios Eunomia című elégiájának egy szövegváltozatában”, s csak ezek után „Solón elégiájában” szerepelt a „demosz” és a „kratosz” kifejezés, majd később Aiszkhülosz használja elsőként a „demokrácia” alakot az „Oltalomkeresők”-ben.³¹ A fogalomhasználat mögött mindig valós társadalmi tények, viszonyok és folyamatok húzódnak meg!

Megközelítőleg i. e. 660 körül megsemmisítik a hagyományos arisztokráciát és hatalmi építményét, aminek levezénylését Lükurgosz nevéhez kötötték. Korlátozták a királyi hatalmat, ellensúlyaként létrehozták az ephoroszok – a felügyelők – intézményét: Khilón „elsőként vezette be, hogy az ephoroszokat a király mellé állítsák. Szatyrosz szerint ezt Lykurgosz vezette be.”³²

A termőföldek jelentős részét nagyjából egyenlő nagyságú, elidegeníthetetlen, az államra visszaszálló birtokokra, klaroszokra törték, s apáról fiúra szálló használatra kiosztották a birtokhoz rendelt helótákkal együtt a nincstelenek között.³³ A birtokegyenlőség biztosította, hogy a tulajdon „senkit se tegyen hatalmasabbá a másíknál”.³⁴ Így vagy úgy, „A város jóléte és nyugalma érdekében keresztülvitte, hogy a polgárok között senki ne legyen se gazdag, se szegény.”³⁵ Egy viszonylagos gazdasági egyenlőség kialakítása történt. Mindezt tiltották a pénz használatát is, „Az arany és ezüst használatát, mint minden bűn szülőanyját” megszüntették.³⁶ Szinte semmit sem érő vas-pénzt verettek.³⁷ Ezzel a döntésükkel csapást mértek a sarjadzó kézműiparra és kereskedelemre. Az „'egyenlők' közössége” alakul ki,³⁸ ami Webertől a „karizmatikus kommunizmus”, illetve a „katonai kommunizmus”, a „kommunisztikus katonai közösség” jelzőt kapta.³⁹

Spárta éppen azért tudott oly sok csodálót és számos hívet szerezni magának, mert a lakedaimóniai viszonyok sok archaikus vonást konzerváltak, megőrizték az ősi demokrácia számos intézményét, a történelmileg már anakronisztikus, mesterségesen megmerevített katonai demokrácia uralkodott. Javukat szolgálta, hogy a dór katonai demokrácia hagyományai ötvöződtek a fejlettebb polisztársadalom viszonyaival. Lükurgosz ismerte fel, hogy a **hatalommegosztás** a hatalom szilárdságának feltétele,⁴⁰ ezért „Az állam kormányzását megosztotta az egyes rendek között: a királyokra bízta a háborúk fölötti döntés jogát, a tisztségviselőkre a bíraskodást és az évenként változó utódaik kijelölését, a tanácsra a törvények fölötti örködést, a népet pedig a tanács megválasztásának és a tisztségviselők kijelölésének a jogával ruházta fel.”⁴¹

Bizonyára egy folyamatról van szó, amely Szolón reformintézkedéseivel nagyjából egyidejűleg, Khilón korára teljesedett ki. Ez az együtt menetelés, ez az azonos szint természetesen különbségeket is rejtett magában: minden görög polisz több vonásában különbözött az összes többitől. Míg Spártát a katonai demokrácia gümnaszionjainak **testnevelési** és a **gyalogsági** fegyelme, addig Athént az árutermelő, iparos és kereskedő osztály demokráciájának **flottafegyelme** jellemezte.⁴² Ez az elkülönülés, amelynek alapján Athént és Spártát a hellén fejlődés két szélsőséges típusaként már az ókorban megkülönböztették.

A reformok bevezetése nem ment simán, Lükurgosz a gyűlölet centrumába került: „tüntettek ellene és szidalmazták, majd kövekkel dobálták meg, úgyhogy futva menekült a főtérről... Alkandrosz... botjával fejbe vágta, és kiütötte a fél szemét.”⁴³ Ezért, hogy leküzdje azt az ellenállást, amit intézkedései kiváltottak, ha kellett, akkor „szívesebben alkalmazott erőszakot, mint rábeszélést”.⁴⁴

A COMBMUTOGATÓK

A törvények megszabadították a nőt az alávetettségtől és a kiszolgáltatottságtól. Újtát állták a nők elzártságának, elismerték a házasságon kívüli kapcsolatokat és törvényesnek az ilyen kapcsolatokból született gyermekeket, tiltották a hozományt, a beteg vagy öreg férfival kötendő házasságokat, kizárták a szülők döntését a házasságkötésben. Ösztönözték a nők

egészséges testi fejlődését. Ezek az intézkedések akkor is pozitíve megkülönböztették a spártai nőket a többiek elnyomottságától, hogy egy dologra irányultak: egészséges utódokat szülő gépeket biztosítani az államnak.⁴⁵

„Lükurgosz... teljes, női mivoltukkal össze nem egyeztethető szabadságot adott nekik, ami ellen a költők kifogást is emeltek. Combmutogatóknak nevezték a spártai leányokat..., és azt vetették szemükre, hogy futnak a férfiak után. Euripidész ezt mondja róluk:

**Kik elhagyják ifjak körében otthonuk
pucér combbal, s lazán megoldva leplüket.**⁴⁶

Valóban, a fiatal leányok khitónjának alsó szárnyait nem varrták össze, így járás közben hátracsapódtak, és egész combjuk kilátszott... Eppen ezért, mint mondják, nagyon merészen viselkedtek, s ezt elsősorban férjükkel szemben éreztették, otthon ők voltak az urak, nyilvános alkalmakkor a vitában állást foglaltak és szabadon beszéltek a legfontosabb ügyekben is... A fiatal leányok nevelése összhangban állt azokkal az elvekkel, amelyeket kiházásításuknál követtek. Lükurgosz akkor adta férjhez a leányokat, amikor már felnőttek és vágytak a házasesetre, hogy így, engedve a természet kívánalmainak, két fiatal egybekelése a kölcsönös öröm és vonzalom jegyében jöjjön létre, gyűlölettől és félelemtől mentesen, így aztán szervezetük elég erős és fejlett volt hozzá, hogy a magzatot kihordják, és elviseljék a szülési fájdalmakat, mert nyilvánvaló, hogy a házasság egyetlen célja az utódok nemzése és világra hozatala.⁴⁷

Ha a nők alávetettségének mérséklése, felszámolása, vagyis egyenlősége egy társadalom demokratizmusának mércéje, akkor ez Spárta mellett szól. A spártai nők szabadsága Hellasz-szerte ismert volt. Amikor Arisztotelész azt írja, hogy „az asszonyokat azonban megpróbálta ugyan Lükurgosz a törvény alá hajtani, de mikor ellenszegültek, megint elállott tervétől”,⁴⁸ nem jelent mást, minthogy ellenálltak szabadságuk megnyirbálásának.⁴⁹

INTELLEKTUÁLIS SIVATAG?

Elfogadott, hogy Spártában a szociális integráció csak a katonai szférára terjedt ki, s „ezért nem is volt valamilyen összehasonlítható spártai költészet, matematika vagy csillagászat. Az ott lakókban szunnyadó képességek bizonyos, hogy nem voltak 'természettől fogva' csekélyebbek, ahogy ezt a VI. század közepéig folytatott összhellén kulturális érintkezés nem bizonyítja ugyan, mégis bizonyos fokig tanúskodik róla.”⁵⁰

Hogy volt-e vagy sem spártai matematika, csillagászat, költészet és filozófia, hogy részese volt-e az összhellén kulturális érintkezésnek, azt csak tények alapján lehet tisztázni. A spártai társadalom tagoltsága és hivatkozott szociális integrációja egy történelmi fejlődés eredménye, s e fejlődés ismerete nélkül semmitmondó következtetés.

Van, aki szerint a „nagy peloponnészoszi központ, az archaikus korban a kultúrájának minden területén kimagasló teljesítményeket felmutató Spárta”.⁵¹ Nézzük, így volt-e vagy sem!

ÉPÍTÉSZET, SZOBRÁSZAT ÉS FESTÉSZET

Spárta néhány falunak az i. e. IX. század végi egyesüléséből alakult ki, s mindvégig megőrizte archaikus jellegét. A várost, korai szokások szerint, nem vették körül falak. Lükurgosznak tulajdonítják azt az alkaioszi ízű⁵² mondást: „Nem marad védtelen az olyan város, amelyet emberek és nem téglák vesznek körül.”⁵³ Spárta „emberfalú várossá” vált, olyan várossá, amit a fegyverek tartanak össze és védenek meg.

Az egyik szerzőtől ezt olvashatjuk: „nem található benne fényes szentélyek és épületek sem”,⁵⁴ s hogy „nem nyújt szinte semmiféle (gyakorlatilag semmiféle) esztétikai élményt. A városka – amely görög hatalmi központ volt egykoron – kicsi, provinciális, és elhibázott a szerkezete.”⁵⁵ A másik szerint „A múzeum szegényes – csak egyetlen szobor érdemel figyelmet, Leonidasz mellszobra, amely úgy emelkedik ki a zord kőből, mint egy befejezetlen Michelangelo-alkotás.”⁵⁶

Az elfogulatlanabbak ezzel szemben így látják: „a Spártai Múzeumban található archaikus műalkotások (a **Helénét**, **Menelaoszt**, **Klütaimnésztrát** és **Agamemnon**ot ábrázoló sztélék, a **Dioszkurok** reliefszei, az amüklai oszlopfők, a keramika, a szobrok közül pedig főleg a bronz Kurosz semmivel sem rosszabbak, mint a többi görög városban talált művek.”⁵⁷ Továbbá Spárta „szentélyeinek fogadalmi ajándékai közt sajátos ízlésről tanúskodó műfajok is

feltűnnek, mint az ólomdomborművek és a korai görög művészetben szinte egyedülálló groteszk terakotta álarcok. Spárta a daedalikus stílus egyik központja volt;⁵⁸ majd a VI. század első felében Spárta „*még jelentős művészeti központ volt. Valószínűleg spártai mester műve az olympiai Héraion kultuszszobra; a 600 körül készült Héra-fej a legkorábbi görög kultuszszobor, amely legalább részben fennmaradt. Spárta viszonylag szegényes építészetét olykor meglepően gazdag díszítőkedv jellemzi. Szobrászatának, amelyet sírdomborműveken kívül főleg bronz kisplasztikájából ismerünk, határozott körvonalak, szükszavúság és fokozatos megmerevedés az uralkodó vonásai. Keramikaműhelyeiben a század második negyedében három-négy festő érdekes egyéni hangú feketealakos vázafestészetet teremtett, amely azonban a század közepén megszűnt, s ezen túl, úgy látszik, már csak a spártai bronzművesség termékei voltak e város határán túlterjedő jelentőségűek.*”⁵⁹ Magnéziai Bathüklész készítette trónszék egy spártai király izlését dicséri.⁶⁰ I. e. 625-500 között jelentek meg a görög nagyszobrászat első jelentős művei.

Különös figyelmet érdemel a korai spártai, eredeti rajzstílusú ikonográfiát és díszítő ornamentikát felvonultató, feketealakos görög vázafestészeti iskola.⁶¹ Az építészetben, különösen az épületek díszítésében a kor színvonalán álltak, vallanak róla a fennmaradt oszlopfők, reliefek. A korai sztélék, a szobrok, csontfaragványok és keramikák nem rosszabbak más városok korabeli alkotásainál.

Sok spártai szobor, illetve torzója maradt fenn Olimpiában is. Egy Niké-szobor színaranyból készült pajzsán a felirat: „*Spártaiak s a velük küzdők adománya e tányér*”.⁶² Spártai szobrász volt Dorükleidasz, az olümpiai Héra-szobor alkotója; Theoklész, az ugyanott álló Heszperidák szobrainak készítője,⁶³ Zeusz szobra a spártai testvérpár, Arisztón és Telesztasz műve.⁶⁴ Ugyancsak Theoklész munkái álltak az epidamosziak kincsesházában.⁶⁵ Ismert szobrász volt spártai Medón és Gorgiasz.⁶⁶ Számos, győztes atléta szobra is ott található. Olümpiában és Delphoiban álltak a spártai lónevelők és győztesek szobrai.⁶⁷

Delphoiban állíttatta föl saját, Dameasz készítette szobrát az athéniai felett győztes spártai Lüszaandrosz. Önmagában ez nem sokat mond, de ő volt az első, aki saját kezdeményezésére, saját dicsőségére, sajátmagáról szobrot rendelt és állított fel. A spártai Lüszaandrosz kezdeményezte ezzel a megrendelésével a görög portrészobrászatot.

Ezeket a Spártán kívüli műveket is meghatározott határok között a spártaiak sorában tarthatjuk számon, s a többiekkel együtt kiemelkednek a tévedések és tévesztések ködéből.

A ZENE ÉS A TÁNC

Lükurgosz krétai útjának hozadéka: „*A lakedaimónoknál szokásos táncot, dallamokat, az előírás szerint énekelt paianokat és sok egyéb törvényes intézményüket krétainak nevezték, mint amelyek onnan származtak.*”⁶⁸

Sokra tartották táncaikat, kiváltképpen fegyvertáncaikat, zenéjüket, amelyek kardalok és – mai szóval élve – lelkesítő katonai indulók lehettek, de ebben a nemből kiválóak. Plutarkhosztól olvashatjuk: „*A zene és a költészet tanítására éppen olyan gondot fordítottak, mint beszédjük csínosságára és tisztaságára; énekeik bátorságra, lelkesedésre és elszántságra ösztönözték hallgatóikat. A dalok stílusa egyszerű és férfias, tartalmuk komoly és erkölcsnemesítő volt. Dicsőítették azokat a férfiakat, akik életüket adták Spártáért, vagy pedig szidalalmazták a gyáva, szomorú és áldatlan életű embereket. Voltak, amelyek erényre vagy mások erényeinek magasztalására biztattak. Megint mások a különböző életkorok feladatait zengték.*”⁶⁹ Korábban bizonyára nem így volt.

Arisztotelész megjegyzi, hogy maguk nem zenélnek, csak hallgatói a muzsikálásnak.⁷⁰ Az i. e. 665-ben meghívták Spártába Thalétaszt, a krétai költőt és zenészt. Ő vezette be az Apollón-szertartások táncait és énekeit, a painokat. Megtanította a spártaiakat auloszon (kétágú sípon, fuvolán) játszani. Az i. e. VII. században Spártában élő leszboszi Terpandrosz tökéletesítette a lantot, a héthúrú kitharát nyolchúrúvá tette, a hangsorok egy része is tőle ered. Ő kezdeményezhette a hellén, s egyben talán az egyedüli ókori hangjegyzést.⁷¹ Ennek következtében „*az egész ókor zenéjéből éppen a görög zene a legismertebb. A többi nemzet zenéjét ugyanis még kevésbé ismerjük; a görögök legalább terjedelmes muzikológiai irodalmat és néhány dallamot hagytak ránk... A dallammaradványokat a múlt századi régészek hozták fel a csönd mélységeiből; két delphoi Apollón-himnusz, öt (kitharára írt) prelúdiuntöredéket, Eurioidész Oresztész című tragédiájának egypár soros karénektöredékét s egyebek között Meszomédosz Naphimnusát.*”⁷² A notáció feltalálása a kulturális életben

egy olyan spártai teljesítmény, aminek a világjelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Neki köszönhető, hogy a régmúlt némaságból egyszer csak megszólalhat napjainkban is néhány görög dallam.

HOMÉROSZ SPÁRTÁBAN

Megvolt a városnak a maga szerepe a hellén mitológia kialakításában és a görög költészet megalapozásában is.

Mint Sztrabón állítja, Lükurgosz „*némelyek szerint találkozott a Khioson élő Homérosszal is*”⁷³ – ami eléggé valószínűtlen. Hérakleidés Lembos tudósítása hihetőbb: „*járt Samoson, és Kreophylos leszármazottaitól megismerte Homéros költeményeit, s elsőként vitte azokat magával Peloponnésosra.*”⁷⁴ Plutarkhosz arra is rámutat, hogy mi készítette erre Lükurgoszt, aki „*Ázsiában ismerkedett meg Homérosz költeményeivel... Amikor látta, hogy a költemények erkölcsi és politikai tanulsága jelentősebb szórakoztató s gyönyörködtető hatásuknál, szorgalmasan lemásolta és összegyűjtötte, hogy magával hozhassa őket hazájába. Homérosz költeményeinek hírére homályosan már ismerték, sőt egyes részeit itt-ott meg is lehetett találni a görögöknél, de széles körben csak Lükurgosz tette ismertté őket.*”⁷⁵

Ő kezdeményezte – a Homérosz-kultuszban Athén majd csak követi Spártát – politikai platformja pedagógiai s etikai megtámogatására, hogy Homérosz szövegeit összegyűjtsék. Ezért a tettéért dicséri majd Berzsenyi Dániel is:

*Így alkotta örök remekét amaz égi Lykurgos,
Amikor összeszedé Ilion énekeit.*⁷⁶

A KÖLTÉSNET

„*Spárta korai története ma még nagyon homályos, de az a tény, hogy költői idegenből származtak..., arra mutat, hogy Spárta fejlődése ebben a korszakban ugyanolyan volt, mint Mykénai fejlődése: a fejlett kultúrájú őslakosság rövidéletű, de annál intenzívebb befolyást gyakorolt a félbarbár hódítókra.*”⁷⁷ A felsorolt költők – Alkman Szardeiszből, Terpandrosz Leszboszról, Thaléasz Krétából – Spártának egy olyan fejlődési szakaszában léptek föl, amikor már „*Mykénai*” rég eltűnt a történelem süllyesztőjében, reá hivatkozni itt anakronizmus.

Spártai költő lett a VII. században a leszboszi kitharaénekes és kardalköltő, az antisszai Terpandrosz, akiről később Spártában rendszeresen megemlékeztek,⁷⁸ és a kis-ázsiai, szardeiszi Alkman, aki szellemi önállóságra valló filozófiai és kozmogóniai eszmékkel a poggyászában érkezett Spártába. A Kallinosz által kezdeményezett harci elégia életszemlélete majd az athéni Túrtaiosz költeményeiben teljeseedik ki. Túrtaioszról az az anekdota járja, hogy egyedül őt, a sánta költőt küldték csúfolódva Athénből Spártába, amikor 640-ben a messzénei háborúban a spártaiak Athéntől segítséget kértek. A rövidlátó athéniak nem tudták, hogy Túrtaiosz „*Héraklész sors-vert ivadéka*”-t⁷⁹ harcra ösztönző és lelkesítő, a harci erényeket, a bátorságot dicsőítő és a gyávaság szégyenét és gyűlöletét hirdető énekei majd felérnek vagy száznyi képzett harcossal. Túrtaiosz már kijelenti, hogy

*Nem fűzném versembe a férfit, szóba sem hoznám,
jól birkózni ha tud, vagy fut a versenyeken,
nem, ha a Küklópszok nagysága, hatalma övé is,
s elhagynák szaladó lábai thrák Boreászt,
sem, ha Tithónosznál is igézőbb lenne alakja,
s Mídász meg Kinürász bujna a pénze előtt:
sem, ha királyibb lenne Tantalosz ági Pelopsnál,
s mézszavu Adrésztosz nyelve se lenne simább,
s lenne övé minden hírnév, – ha a harci erény nem...⁸⁰*

Tehát szemben Kallinosszal, aki a születést teszi az első helyre, Túrtaiosz szerint már sem a sportsikerek, sem a hatalom, sem a szépség, sem a gazdagság, sem a királyi rang, sem akármiféle más hírnév nem méltó arra, hogy a költő szájára vegye, csupán csak a harci erény érdemes a megénekelésre. Túrtaiosz hangváltása mögött a spártai fejlődés új szakasza húzódik meg, amelyről majd más összefüggésben szólunk.

A más poliszkoból származó, beutazó és megtelepedő költők érdeklődő és értő, támogató és ösztönző közönségre leltek: „a lesboszi Terpandrosz egyik töredékében úgy magasztalja Spártát, mint azt a várost, ahol egyformán virágzik a katonai erény és a műsáknak kedves dal.”⁸¹ A hadi erény és a költészet virágzása ekkor még nem zárta ki egymást. Hogy Spárta egy időben vonzotta a kívülállókat, ennek ez volt az ideológiai háttere. Mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Spártában poliszközi költői versenyeket tartottak. Feljegyezték, hogy a 26. olümpia körüli időben, tehát valamikor i. e. 676 és 673 között az Apollón tiszteletére rendezett költői versenyt a lesboszi kardalköltő, Terpandrosz nyerte meg.⁸² Péterfy Jenő így vélekedik: „A 7. században... idegen költőknek s az idegen műveltségnek ott nagy kelete volt. Virágzott a művészet, zene, a karének; egymást érték az ünnepek, felvonulások, ifjak s leányok versenye. A spártai a művészetben olyan volt, mit az angol a zenében. Nagyon szerette, de maga nem volt benne termékeny; egyre-másra idegenből hozatta a mestereket. Ez a spártai művészi fellendülésnek a 7. században egyik jellemző vonása.”⁸³ Azt azonban csak erős megszorítással állíthatjuk, hogy Spárta csupán mások szellemi kincseit készen átvéve építette volna ki kultúráját és egyáltalán nem tűnt ki önálló szellemi produktumaival.

Ehhez még csak annyit jegyezzünk meg, hogy „A régiek azt állítják, hogy a költészet bizonyos tekintetben a bölcsélet kezdete... a mieink pedig azt állítják, hogy a bölcs az igazi költő.”⁸⁴ Alkman költőként és természetfilozófusként való föllépése fellépése ezt csak megerősíti.

A DRÁMA

Arisztotelész a tragédia születését Peloponnészosz poliszaikhoz köti, szülőhelye valószínűleg Sziküon, dór város.⁸⁵ A tragédia megszületésében része lehetett Spártának is: „Vannak bizonyos adataink az Artemis Orthia kultuszával egybekötött, korai periódusból származó spártai drámáról, amelynek két hagyományos alakja volt: a kuruzsló orvos és a vénasszony, akiket viszontlátunk az attikai komédiában.” – írja Thomson.⁸⁶ Ehhez kapcsolódik Ritoók Zsigmond is: „A spártai népszokásokról egy sajátosan szűkszavú forrásunk azt mondja, hogy itt ismert volt 'a komikus játékoknak egy ősi formája... Dísztelen szavakban gyümölcstolvajt vagy idegen csodadoktort elevenítettek meg'. Egy tolvajlás vagy szélhámosság körül valóban kialakulhat mulatságos drámai cselekmény, sőt, talán innen magyarázható a komédia egyik legfontosabb eleme, a két szereplő közti vita (veszekedés), az **agón**.”⁸⁷

Az attikai komédia alapszituációjának és karakterisztikus szereplőinek ez a lakedaimóni kezdeményezése jól mutatja, hogy Spárta kulturálatlanságáról és a spártai mindennapok komorságáról szóló felületes eszmefuttatások mennyire félrevezető következtetésekhez vezetnek: „Szavaikat gyakran fűszerezték szellemes mondásokkal. Az ilyeneken aztán jóízűen nevettek, pedig ezek a megjegyzések nem voltak híján az intésnek és figyelmeztetésnek sem. Lükurgosz maga sem volt rideg és szigorú természetű ember, annyira nem, hogy Szószibiosz feljegyzése szerint kisebb szobrot is emelt a Nevetés istennőjének, és helyeselte, hogy a sok fáradtság és szigorú életmód enyhítésére a lakomákat és a társas összejöveteleket tréfás beszéddel tegyék vidámabbá.”⁸⁸

A FILOZÓFIA ÉS A HAHOTÁZÓ PLATÓN

Platón nagyra értékelte a spártai filozófiai gondolkodást: „Van egy nagyon régi formája a filozófiának, amely egész Görögországban, Kréta szigetén és Spártában a legelterjedtebb, a legtöbb bölcselkedő is ezeken a vidékeken található. Csakhogy ezek eltitkolják tudományukat, és úgy tesznek, mintha egészen tudatlanok volnának, hogy köztudomásúvá ne váljon róluk, hogy bölcsességgel uralkodnak a görögök fölött.”⁸⁹ Platón állítása túl beszédes ahhoz, hogy csendben elmenjünk mellette.

Hogyan fogadják a Platón-kutatók Platón megállapítását a spártai filozófia teljesítményéről? Így: „Talán mondani sem kell, hogy Spárta és Kréta, görögföld e két legkevésbé 'intellektuális' közösségének az ábrázolása zabolátlan komédia. Mellesleg ugyanezt a két államot választja Szókratész az **Állam** VIII. könyvében a nevelés elhanyagolásának a hibáját elkövető állam mintájául. Szókratész azzal a felvetéssel szórakoztatja el magát, pusztá szeszélyből, hogy más városok 'lakonizáló, Spártát majmoló' divathóbortja, amely a viselet utánzásában és a versenyszellem túlbujánzásában merül ki, a rossz dolgot utánozza, a külsőséget, amellyel a spártaiak a tartalmat leplezik, s Spárta

*főlénye nem katonai erényéből és erejéből, hanem értelmi s szellemi kiválóságából táplálkozik.*⁹⁰ Taylor a platóni szöveget komolytalan „**játszadózás**”-nak véli. Meglehet, hogy játszadózásról, komédiáról van szó, de olyanról, amit komolyan kell venni! Szlezak pedig „*az igazi Spárta fiktív képé*”-ről, „*tréfás fikcióról*” beszél, szerinte is Platón „*nem minden humoros felhang nélkül*” egy fiktív képet rajzol az „*igazi*” Spártáról, és sajnálkozik, hogy „*a többi görög semmit sem tud a filozófia eme legrégebbi és legfontosabb görögországi forrásáról*”.⁹¹ Mértéktartóbb Brunner Ákos és Mészáros Tamás, hogy „*Szókratész... egy szándékosan és felismerhetően kiforgatott történet beiktatásával figyelmezteti hallgatóját, hogy álláspontját nem szabad komolyan venni.*”⁹²

Feltesszük, hogy nem annyira Szókratész és Platón az, aki kikacagja e régi filozofálást, hanem inkább a mai értelmezők. Jelentékeny filozófusok elméleti megállapításaira figyelniük kell. Tévedéseikre nem kevésbé, hátha nem egyéni gondolati megbicsaklásról van szó, hanem történelmileg elkerülhetetlen ficammal van dolgunk. Egyet nem tehetünk, viccként felfogni az ítéletüket. A fejlettebb megmosolyoghatja a gyermeket, de kinevetnie nem nagyon ildomos. A legegyszerűbb tréfának beállítani a mondottakat, csak nem sokra megyünk vele, de megkímél attól, hogy komolyabban kutassuk értelmét. Miért gondoljuk, hogy mindaz, amit Platón minderről mondott, az irónia, komolytalan vicc, hogy Platón itt komédiázik? Kétes törekvés a mai, de akár már a platóni filozófia platformjáról megítélni a spártai filozofálást, elítélni pedig fölöttébb jogosulatlan. Mielőtt tehát homéri kacajra fakadnánk, vegyük elő józan eszünket és a tényeket, s gondoljunk át mindent újra.

FILOZÓFIA SPÁRTÁBAN?

Méltánytalan a filozófia kialakulását kizárólagosan a természetfilozófia teljesítményével azonosítani, egyáltalán egy-egy polisz szellemi teljesítményét a filozófia meglétén mérni vagy fejlettségével rangsorolni. Ez a filozófiatörténész rövidlátó, egyoldalú, voltaképpen a filozófiára, kiváltképpen a természetfilozófiára korlátozódó szemléletének a következménye. Mert miért éppen a filozófia adna rangot egy polisznak, miért nem emeli meg tisztét, ha más szellemi értékek kimunkálásban jeleskedik, illetve a filozófia hiánya miatt mutatja egy város elmaradottságát?

Az irodalomnak, a színjátszásnak, az építészetnek, a fazekasságnak s ezernyi más tekhnének, azaz mesterségbeli és művészeti tevékenységnek nem Milétoszban, esetleg nem is Ióniában voltak a korabeli központjai, hanem máshol, mint a filozófiának. Annak megvizsgálása, hogy itt miért a filozófia, ott miért a zenekultúra, amott az építészet vagy talán a költészet, netalántán a jogelmélet növekedett a legmagasabbra, s hogy ezek az uralkodó szellemi szférák, valamint a filozófiai fejlődés között milyen konkrét viszonyok voltak vagy lehettek, s hogy a kölcsönhatásukból melyik miképpen profitált, arra nézve még csak elemi ismeretekkel sem bírunk. Ha a filozófiát kiemeljük ebből az összefüggés-rendszerből, akkor ezt csak egy filozófia- és Milétosz-centrikus szemléletből tehetjük. De tehetjük-e?

Igazságtalan a spártai fejlődést azokkal a városokkal összehasonlítani, amelyekben kialakult és jelentős mondanivalót hordozott a filozófia. Spártát elsősorban azokkal a városokkal kellene egybevetni, amelyekben, mint Spártában, nem jött létre originális filozófia. Az ezernyi, vagyis mintegy hétszáz-nyolcszáz hellén poliszból ujjainkon megszámolhatjuk azt a néhányat, ahol egyáltalán említésre méltó filozófia kifejlődött. Több száz poliszban, bár az egyednek a spártainál mérhetetlenül nagyobb mozgásteret volt – gondoljunk például Argoszra, Euboiára, Thébaira, Korinthoszra (nem véletlen, hogy Periandrosz kísérletet tehetett és tett arra, hogy a bölcseket Delphoitól elszakítsa, és poliszához kösse), Megarára, Priénére, hogy csak a legkiemelkedőbbekre utaljunk – nem kevésbé fejlettek technikai színvonaluk tekintetében, mint Milétosz, külkapcsolataik kiterjedtsége és intenzitása sem különbözött számottevően, de bennük nem jött létre említésre méltó filozofálás. Miért?

A filozófiatörténet-írás mostohán bánik a spártai gondolkodókkal, ha egyáltalán megemlékezik róluk. Nem jól teszi! Spártának úttörő szerepe volt a hellén természetfilozófia kialakulásában és a társadalomfilozófia kezdeményezésében, a bölcsmozgalom kialakításában. Eközben, mintha elfeledkeznenek arról, hogy Athén a klasszikus korig hasonlóképpen nem volt híres természetfilozófusairól, ugyanakkor Szolón indította el az athéni társadalomfilozófiai fejlődést.

A SZABADIDŐ ERODÁLÓDÁSA

Hogy a rendelkezésre álló, kellő mértékű szabadidő a művészeteknek és a filozofálásnak egyik előfeltétele, azt már az ókorban is belátták. Heller Ágnes fölveti: „*az egyed mozgásterülete poliszonként és kultúránként rendkívül különböző. Spártától, ahol ez a mozgástér majdnem a nullával egyenlő, a továbbiakban el is tekinthetünk, mivel Spártának nem volt filozófiája – s bizonyos éppén ezért nem volt filozófiája.*”⁹³

Természetesen igaza van Heller Ágnesnek abban, hogy Spártában „*az egyed mozgásterülete majdnem a nullával volt egyenlő*”, de abban nincs, hogy mindig ez volt a helyzet a poliszban, s hogy „*Spártának egyáltalán nem volt filozófiája*”, még kevésbé abban, hogy „*a továbbiakban el is tekinthetünk*” attól, miként alakult így Spárta társadalma, s hogy miként formálódott Spárta ideológiai arculata. Ha ebből a szempontból tekintünk a spártai társadalomra, akkor történelmileg kell a problémát felvetnünk és megoldanunk.

Spárta sajátos szociális szerkezetéről Thuküdidész megjegyzi: „*A peloponnészosziak ugyanis saját kezük munkájából élnek*”.⁹⁴ Ez arra mutat, hogy a rabszolgák munkája Spártában alárendelt jelentőségű volt. A saját kezük munkájából élő spártaiak az archaikus korban, a polisz fejlődésének korai stádiumában fejlett kultúrát, a kultúra minden területén kimagasló teljesítményt mutattak fel.

Megközelítően 645-től 630-ig zajló második messzéniai háború indítja el Spártában a társadalmi és szellemi leépülést, a fejlődési folyamat elapadását. Ebben az egy emberöltőnyi háborúban végleg eltorzult Spárta fejlődése, kezdetét vette egy katonai berendezkedésű társadalom kiépülése; a társadalom állandó katonai szervezetté alakulása.

A hatalmat a katonai elit ragadja meg. A társadalom energiáit a militarizmus felé terelték, művészi tevékenység kifejtéséhez vagy a filozofáláshoz nélkülözhetetlen szabadidő egyre kevesebbek számára és egyre kevésbé állt rendelkezésre, az alkotó energiák elapadtak, az intellektuális tevékenység egyre szűkülő területre korlátozódott. Thomson ezt írja: „*A spártai alkotmány csupán a hetedik század vége felé érkezett el történelmi formájához, amikor – a rabszolgázadás után – szigorúbb katonai alapokon újjászervezték.*”⁹⁵ Az eredmény: spártai demokráciában „*leginkább rabszolgák a rabszolgák, és legszabadabbak a szabadok*”⁹⁶

A messzéniai háborúk oka és eredménye volt, hogy a spártai társadalom végső soron a helóták – akik nem rabszolgák – kizsákmányolására épült, féken tartásukhoz, elnyomásukhoz az ipari és kereskedelmi munkához, a szellemi kultúrához, a művészi tevékenység kifejtéséhez vagy a filozofáláshoz nélkülözhetetlen szabadidő egyre kevesebbek számára és egyre kevésbé állt a rendelkezésükre. A poliszon belüli további, nem teljes jogú polgárok (hüpomeionok, montaxok, neodamodészek, perioikosok, szkiritészek, treszanteszek, trophimosok) féken tartása, valamint a poliszközi politikai és katonai események ezt a szabadidőt tovább apasztották, az intellektuális tevékenységet egyre szűkülő területre korlátozták.

A terrorisztikus demokrácia azután magukra az elnyomókra, a teljes jogú polgárookra, a **homoioszokra** is ólomsúllyal nehezedett, a legszabadabb spártaiak, hogy fenntarthassák a leginkább rabszolgák rabszolgátságát, maguk is elveszítették szabadságukat, maguk is teljesen alárendelődtek az államnak, s az egyént egy legaprólékosabban körülhatárolt, rendkívül szűkös mozgástérbe kényszerítette, az egyéniség kialakulásának alig hagyott teret.

KITÖRÉSI KÍSÉRLET

A VII. század elején és közepén Spártában anyagi és kulturális fellendülés bontakozott ki. Virágzott a kézműipar és a kereskedelem. A virágzás mögött kettős, ellentmondásos folyamat húzódott meg. A messzéniai háborúk következtében ugyan eltorzult a polisz szociális szerkezete, mindenkivel szemben megerősödött és kizárólagossá vált a katonai vezetés arisztokratikus jellegű hatalma, ami Spártát Spártává tette, de ugyanakkor a belső feszültségek felszámolása, a társadalom megnyugvása és megszilárdulása kedvező alapul szolgált a gazdasági fejlődés számára.

A spártai gazdasági folyamatok áttörték a hagyományok és jog keretét, s kibontakozóban voltak a vagyoni egyenlőtlenségek, s minden, ami ezzel együtt járt. A tilalmak ellenére a gazdasági folyamatok, ha késedelemmel, ha torzulva, de utat törtek, Spárta hatalmi túlsúlya nemcsak katonai táborként megszervezett társadalmából, hanem egyre inkább anyagi gazdagságából is fakadt: „*Tudom* – írja kiábrándulva és elítélően Xenophón a

spártaiakról –, *hogy korábban féltek fölfedni, hogy arany van a birtokukban, manapság pedig vannak, akik büszkélkedhetnek vagyonukkal.*⁹⁷ Így kerültek ellentétbe a valós viszonyok az ideológiai, erkölcsi és jogi elvárásokkal, a spártai viszonyok illuzórikus ködével.

A gazdagság felhalmozódása mögött szociális átstrukturálódás húzódott meg, kialakulóban volt egy iparos és kereskedői osztály, amely érdekelt volt a polisz elzárkózódásának oldásában. Fordulat következhetett be, ami a külön utas Spártát a hellén fejlődés meghatározó vonulatához közelítette szellemileg is, a közgondolkodásban is. Széleskörű társadalmi érdeklődés bontakozott ki a filozófiai eszmék iránt. A város vonzotta és befogadta a kor bölceit és filozófusait. A poliszban telepedett le knösszoszi Epimenidész, meghívták a városba milétoszi Anaximandroszt és Anaximenészt, tanulmányokat folytatott a lakedaimóniai világban szkhíta Anakharszisz. Khénai Müszón és spártai Khilón pedig a hét görög bölcs mozgalmának neves képviselőiként működtek, s ismételjük meg, Spárta ajándékozta meg a világot az „*Ismerjed meg önmagadat!*” szentenciával, ami a hét görög bölcs fellépése óta mind a mai napig minden racionális filozófia jelszava. Spárta már csak ezért sem zárható ki a filozófia előszobájából.

A SZELLEMI HANYATLÁS

Úgy tűnhet, mintha a sötét színekkel felvázolt Spárta-képpel szemben egy széppé idealizált Spárta rajzát állítanánk. A torzított kép retusálása közben, nem vitatjuk, itt-ott túlzásokba eshattunk, de ez a lényegen nem változtat: Spárta belső fejlődésnek és külkapcsolatai alakulásának eredőjeként lett olyanná, amilyenné későbbben vált! Az a Spárta tehát, amelyet az iskolában tanítanak, hogy a város mindenkor életidegen katonai tábor volt, későbbi fejlemény.

A görög-perzsa háború ismét a hadierényeket helyezte az első helyre. A bölcs-mozgalom szétesett. Bezárult Spártában a bölcsességtől a bölcsélet felé vezető út. Spárta katonai táborral alakulásában végzetes szerepet játszott az az ellentét és küzdelem, ami Spárta és Athén között a poliszok fölötti hegemonia megszerzéséért egyre élesebben kibontakozott. A két fejlődési modell kialakulása és végleges elválása vezetett el egész Hellasz megrázkódtató küzdelmükhöz, ami azután meghatározta Hellasz egész további fejlődését, virágzását és kiváltképpen hanyatlását.

A fordulat megfogható eseménye, hogy Spárta 565-ben szerződés alapján hatalma alá vonta Tegarát és környékét. Spártára nézve mindennek az lett a következménye, hogy „*A virágzó kézműipar termelése Kr. e. 525 k. váratlanul megszakad*”,⁹⁸ s vele együtt megszakad Spárta szellemi fejlődése is. Legkésőbb a VI. század közepére a militarizmus kiépülése lezárult, amit azután elmélyített a helóták lázadása: „*Az egyenlőség ideológiája, vagy legalábbis annak élénk propagandája feltehetően a Kr. e. 464-es helótalázadást követően alakult ki vagy vált központi jelentőségűvé Spártában, és ekkoriban köthették a legfontosabb spártai intézményeket Lykurgos nevéhez.*”⁹⁹

A háttérben 660-tól ott kísértett Lüdia Gügész kezdeményezte, Ióniára és az égei-tengeri szigetekre irányuló gazdasági és katonai nyomása, amit Ardüsz, Szardüattész, Alüattész folytatott, s Kroiszosz nagykirály zárt le. Kroiszosz 546-ban elszenvedett vereségétől kezdve egy mohóbb és kegyetlenebb ellenség, a Kürosz, Dareiosz és Xerxész vezette perzsa seregek támadtak, most már veszélybe sodorva a szárazföldi görög poliszokat is. A pusztulás lehetősége Xerxész vereségéig, i. e. 480-ig ott lebegett Hellasz felett.

E közel két évszázad alatt Spárta hol kihasználta az ion poliszok kiszolgáltatottságát, még szövetségre lépve ellenük a lüdökkel és a perzsákkal, hol kívül maradt a konfliktuson, hol közeledett a közös görög ügryhöz. Az i. e. 431 és 404 között folyó peloponnészoszi háborúban Spárta perzsa segítséggel kiépített flottája szétverte Athén tengeri erejét, s győzelmével Spárta pontot tett a konfliktus végére. Ezzel kimondta maga felett is a véget, 371-ben, a leuktrai ütközetben az egyesült thébai és athéni csapatoktól megsemmisítő vereséget szenvedett. Athén és Spárta önpusztító küzdelme a müszóni és khilóni kezdeményezést egyszer s mindenkorra semmissé tette. Az ígéretes kezdeti lépések megtétele után mindezek miatt nem nőtt ki egy nagyhatású spártai filozófia.

Spárta bel- és külpolitikai szerepvállalásnak gazdasági, politikai és ideológiai következményeit ma már nehezen lehetne tisztázni. Egy érdekes adalékkal szolgál Hérodotosz. A perzsák feletti palataiai győzelem után Pauszanasz „*elrendelte, hogy az értékesebb tárgyakat a heilóták hordják össze egy helyre. A helióták szétszéledtek a táborban s találtak is arannyal és ezüsttel díszített sátrakat, gazdagon aranyozott és ezüstözött ágyakat,*

aranykorsókat, -kelyheket és egyéb edényeket, társzekerekre rakott zsákokat, megtömve arany- és ezüstedényekkel. A szanaszét heverő holttestekről leszedték a karpereceket, a nyakláncokat, az aranyozott kardokat, a tarka ruhákra azonban ügyet sem vetettek. Sok értéktárgyat elloptak és eladtak... Az összegyűjtött zsákmány egytizedét félretették a delphoi istennek... Egytizedét teték félre az olümposzi istennek... a többit pedig szétosztották a harcosok között, s ki-ki érdeme szerint kapott belőle. Így osztották szét a perzsák ágyasait, arany- és ezüstkincseit, teherhordó jószágait.”¹⁰⁰ A különböző dátumok, amelyek az első, nyolcadik századi vagy a második, hetedik századi messzéniai háborúhoz, illetve az ötödik századi helótalázadáshoz kötik, mégpedig mindegyik jogosan hivatkozva sorsfordító történelmi eseményekre, Spártának katonai táborra alakulását, mutatják, hogy itt egy folyamatról volt szó, amelyben voltak ugrópontok azaz enyhülések, és azt követően a militarizmus mind jelentősebb előtérbe kerülése.

AZ ISMERETLEN SPÁRTA

Spárta és Athén egyaránt kitűnik a poliszok sokaságából, kezükben volt Hellasz sorsa. Amikor Kroiszosz „kutatni kezdte, hogy melyek a legerősebb hellén államok, amelyeknek szövetségét aztán megszerezhetné. Tudakozódása eredményeként úgy találta, hogy a dór törzsből való lakedaimóniak és az iónokkal rokon athéniak a legerősebbek, ezek pelaszg, amazok hellén eredetűek.”¹⁰¹ A poliszok közül Athén és Spárta a legerősebb? Kroiszosz információközlője Delphoi lehetett. Tévedett? Tévedhetett. De a filozófiatörténetnek hallgatni a rangsorolásáról már nem tévedés, hanem egy prekoncepcióból következő rövidlátás. Delphoi, amikor a „legerősebb” jelzővel tisztelte meg e két polisz, akkor bizonyára mindent a mérlegre tett: a katonai erőt, a gazdaság súlyát, a kultúra fejlettségét, a többi poliszra való befolyását.

Spárta és Athén egyaránt kitűnik a poliszok sokaságából: a hellén államok két vezető hatalma, Hellasz két szélsőséges pólusán álló poliszok, Spárta és Athén lényegében ugyanazokkal a külső és belső ellentmondásokkal találták szembe magukat. Kezdve Lükurgosz és Thészeusz szinte egyidejű misztikus fellépésétől Spárta ezeknek a történelmi kérdésfeltevéseknek és feladatoknak megoldásában, jobb híján szólva, reakciós, Athén pedig progresszív módját választotta. Együttlétezésük, vezető szerepük kivívásáért és megőrzéséért vívott küzdelmük egymást is szélsőséges irányba tolták: „A 7. Században... Spártát az ellenzék Athénnel egyoldalú reakció felé sodorta” – írja Péterfy Jenő.¹⁰² Athénban és Spártában a belső demokrácia külső elnyomó funkcióval párosult. Az athéni demokrácia a rabszolgaságra, a déloszi szövetség poliszainak elnyomására és kizsákmányolására támaszkodva gazdagodott. Spártában a teljes jogú polgárok egyenlősége a körülakók, a helóták és a rabszolgák elnyomásán nyugodott. Spárta mindenütt arra törekedett, hogy a demokratikus berendezkedést a poliszokban felszámolja, Athén igyekezett a demokráciát ráerőszakolni a befolyása alá kerülő poliszokban. Kiszámolták, hogy hány poliszban volt demokrácia. Számukból levonják, hogy mennyi közülük az, ahol Athén nyomására vezették be a demokráciát. Amit nem számolnak ki, hány poliszban akadályozta meg a demokrácia bevezetését Spárta, ahol különben a belső törekvések és erőviszonyok lehetővé tették volna.¹⁰³

A Spártát lekicsinylő ítéletek csak a poliszok későbbi fejlődésével, különösen a periklészi Athénnal összehasonlítva lehet igaz, mint ahogyan Athén történelmietlen glorifikálása is csak a periklészi nagyság visszavetítése a korábbi időkre. A nagy történész a peloponnészoszi háború után írja Spártáról: „a város nincs egybeépítve..., a régi hellének szokása szerint faluszerűen húzódik szét”,¹⁰⁴ és Athén „Hellasz nevelő iskolája”.¹⁰⁵ Thuküdidész mindezt már akkor állapította meg, amikor Periklész Athént átépíttette és kiépíttette. Athén korábban még nem az a város volt, amit Periklész korából ismerünk és csodálunk, egy zárt, elmaradott világ lehetett.¹⁰⁶ Mondják, hogy csak az V. század közepén „kezdték beáramlani az attikai fővárosnak aránylag üres szellemi tartályába”¹⁰⁷ a külföldi kulturális hatások.

Az a sajátos vakság, amely nem teszi lehetővé a lakedaimónok tehetségének és eredményeiknek fölismerését, onnan áll elő, hogy Spárta *archaikus* és *preklasszikus* korszakának alkotásait nem követték, mint más poliszokban, a *klasszikus* kori szellemi és művészeti termékek, amelyekkel azután egybevetik. Feltehető az is, hogy a spártai anyagi és szellemi kincsek nem csak azért maradtak homályban és tűntek el az emberiség emlékezetéből, mert nem léteztek, esetleg nem őrződtek meg a háborúkkal zivataros

évezredek sodrában, vagy pedig mert a későbbi athéni szellemi hegemonia elhalványította azokat, hanem azért is, mert Spárta fordulatával maguknak a spártaiaknak a figyelme is elfordult tőlük.

Arisztotelész azért állította Athént példaként és mérceként, mert hozzá képest a többi polisz fejlődése vagy megrekedt, vagy hiányos, eltorzult, külső erők által módosított stb. volt.¹⁰⁸ De inkább idézzünk Platónról, akit Spárta iránti illúziókkal vádolnak.¹⁰⁹ Platón szavaival élve Athén „Görögország szellemi központja”.¹¹⁰ Vállalja azt a demokratikus törekvést, amelynek kezdeményezője Szolón volt.¹¹¹ Joggal mutatott rá, hogy Athénban „olyan nagy szólásszabadság uralkodik, mint sehol Görögországban”.¹¹² Büszkén vallotta: „nem tartjuk helyesnek és magunkhoz méltónak, hogy egymásnak szolgálai és urai legyünk, hanem születésünk természetes egyenlősége arra késztet, hogy ősi hagyomány szerint a törvény előtti egyenlőségre törekedjünk, és semmi más alapon ne hajoljunk meg egymás előtt, mint az erény és belátás alapján.”¹¹³ Pánhellén vonatkozásban hangsúlyozta: „a perzsákat, kik Ázsia urai voltak és Európát le akarták igázni, e föld szülöttei, a mi szüleink, feltartóztatták”,¹¹⁴ s hogy „a görög nemzet önmagával szemben együvé tartozó és rokon, a barbárral szemben pedig más fajú és idegen”.¹¹⁵

Spárta is példakép. Sztrabón azért állítja első helyre Spártát, mert a spártaiak „annyira a többi fölé emelkedtek, hogy a hellének között csak ők voltak az urak szárazon és vízen”.¹¹⁶ Plutarkhosz is állítja: „a hírneves és nagyszerű alkotmánnyal rendelkező Spárta Görögország legelső állama volt öt évszázadon át – mindaddig, amíg Lükurgosz törvényei fennmaradtak.”¹¹⁷ Spárta másban az első a hellén poliszok ezrei közt, másban az eszményképe a többieknek, mint Athén. Más eszközökkel és más eszméket követve Spártának is része volt az európai kultúra megteremtésében és a hellén, az európai filozófia kialakulásában. Méltán Athénban és Spártában, azaz mindkettőben látta Dante a görög kultúra úttörőit:

*Kik az antik föld törvényit hozták,
Athén és Lacedaemon: csak keskeny útat
törtek kultúra felé...¹¹⁸*

Mindkettőjüknek meghatározó szerepe volt Európa kialakításában és Ázsiától történő megmentésében, sokszor egymás ellen feszülve, de együtt teremtették a „keskeny” európai kultúrát, és védtek meg Európát: „Ha később Athén és Spárta győzött a perzsák ellen, az ő **filozófiai** merészségük az egyik lélektani előzmény.”¹¹⁹ Ebben a „filozófiai merészség”-ben része volt – másképpen, mint Athénnak – Spártának is!

Ismerjed meg a spártaikat, ha meg akarod ismerni önmagadat, mert a hellén és az európai ember egyszerre spártai és athéni, egyszerre Lükurgosz és Szolón, egyszerre Leonidasz és Thalész! Erre érzett rá Berzsenyi Dániel:

*...újabb s szebb republikákat
Alkotva, Solont s a dicső Lykurgust
Lehozzuk embert boldogítani.¹²⁰*

¹JEGYZETEK

- Arisztotelész: Politika. 1271ab. Gondolat Kiadó. 2. kiad. 1984. (Továbbiakban: Politika)
- ² Márai Sándor: Bölcsességek januártól decemberig. Magyar Helikon. 2005. 84. old.
- ³ Weöres Sándor: Spárta és Athén. In: Uő. Egybegyűjtött írások. 1. köt. Magvető Könyvkiadó. 3. kiad. 1975.
- ⁴ Camp, Fischer: Régiek világa. Az ókori görögök régészek szemével. Novella Könyvkiadó. 2006. 84. old. Mireaux jeles könyvében írja: „tudunk kell, hogy Spárta nem volt mindig az a szigorú városállam, amelynek puritán zordságát a klasszikus hagyományból ismerjük. A VII. század közepén kitört második messzéniai háború előtt Spárta a költők és a művészek találkozó helye; a Kelet és Egyiptom felé tekint, a passzátszelek folytán könnyen megközelíthető a hajózási idényben; az **Odüsszeiában** Menelaosz elmondja, hogy mérhetetlen kincseket hozott Egyiptomból; és Spárta az, amely megalapítja Taraszi (Tarentumot), az északnyugat felé vezető kereskedelmi útvonal egyik fontos állomását.” (Mireaux: Mindennapi élet Homérosz korában. Gondolat Kiadó. 1962. 35. old.)
- ⁵ Thomson: Aischylos és Athén. 414. old.
- ⁶ Plutarkhosz: Lükurgosz 2. In: Uő. Párhuzamos életrajzok. 1. köt. Magyar Helikon. 1978. (Továbbikban: Plut)
- ⁷ Plut Lükurgosz 5.
- ⁸ Plut Lükurgosz 1.
- ⁹ Úgy tartják, Lükurgosz „Héraklésznek... tizenegyedizbeli leszármazottja volt” (Plut Lükurgosz 1.), tehát előkelő, királyi vér. Polüdektész halála után testvére, Lükurgosz lett a trón várományosa, de bizonyára Püthia jósszavai hatására – hogy az isteneknek szentelhesse magát – lemondott a trónról unokaöccse, Kharilaosz javára, akinek gyámjaként gyakorolta a hatalmat. Arisztotelész **Kharillosznak** (vö. Politika. 1271b.), Sztrabón Polydektésnek fiát, **Kharilaosnak** ismeri (Sztrabón: Geographica. X. 4,19. Gondolat Könyvkiadó. 1977. Továbbiakban: Sztrabón). Hérodotosz Lükurgoszt **Leóbótság** gyámjának tudja (vö. Hérod I,65.)
- ¹⁰ Rousseau: A társadalmi szerződés. Bibliotheca. é. n. 123. old.
- ¹¹ Plutarkhosz azt hangsúlyozza, hogy „Lükurgosznak az alkotmányt, amellyel a spártai államot vezette, prózában nyilatkoztatta ki az isten.” (Plutarkhosz: De Pythiae oraculis. 403,19e.)
- ¹² Plut Lükurgosz 13.
- ¹³ Világkrónika. III,2.
- ¹⁴ Mint hatalmat gyakorló Héraklész-utód „igen kedvelte a harcot, és sok hadjáratban vett részt. Philosztephanosz pedig neki tulajdonítja a lovasság felosztását ulamoszokra: szerinte a Lükurgosz által felállított ulamosz ötvenfőnyi, négyoszobn elrendezett lovas csapat volt. A phaléroni Démétriosz azonban azt állítja, hogy Lükurgosz soha nem vett részt semmiféle hadjáratban, s törvényeit békeidőben alkotta meg.” (Plut Lükurgosz 23. Vö. még Hippizász: Töredékei. 3. In: A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény. Atlantisz. 1993.)
- ¹⁵ Iustinus: Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius művéből. III,2, III,3. Magyar Helikon. 1992. Továbbiakban: Világkrónika)
- ¹⁶ Hérod I,65.
- ¹⁷ Vö. Hérod I,66.
- ¹⁸ Plut Lükurgosz 27.
- ¹⁹ Egyiptomban „különösen megnyerte tetszését, hogy a katonák rendjét elkülönítették más néposztályoktól, s ezt Spártában is meghonosította. És mivel a kézműveseket és iparosokat távol tartotta az országos ügyek intézésétől, előkelő és tiszta államvezetést valósított meg.” (Plutarkhosz: Lükurgosz 4.). Ez bizonyára Lükurgosz utáni fejlemény.
- ²⁰ Plut Lükurgosz 23.
- ²¹ Plut Lükurgosz 4.
- ²² Vö. Plut Lükurgosz 4.
- ²³ Vö. Politika. 1274a. és Plátón: A szofista. 242d. In: Uő. Összes művei. 1-3. köt. Európa Könyvkiadó. 1984. (Továbbiakban: Plátón)
- ²⁴ Sztrabón X. 4,7.
- ²⁵ Plut Lükurgosz 4.
- ²⁶ Plut Lükurgosz 4.
- ²⁷ „A spártai alkotmány csupán a hetedik század vége felé érkezett el történelmi formájához, amikor – a rabszolgázadás után – szigorúbb katonai alapokon újjászervezték. A legfontosabb változás az volt, hogy az eredeti dór rendszer három törzsét öt, lakhely szerinti törzsszel helyettesítették... Ezeket a változásokat a történelmi Spártára jellemző társadalmi és politikai intézményekkel egyetemben (mint a **gerusia** és az **apella**, a **pheidition** és az **agela**) a hagyomány Lükurgosznak tulajdonítja, aki állítólag Krétáról hozta őket még a hetedik század vége előtt. Kétségtelen azonban, hogy az említett intézmények még ennél is jóval idősebbek, és inkább tekinthetők eredeti dór alkotásnak, mint krétai kölcsönzésnek.” (Thomson: Aischylos és Athén. A dráma társadalmi eredetének vizsgálata. Gondolat Könyvkiadó. 1958. 414. old.). Ekkor Krétán is dór törzsek uralkodtak. Az alkotmányozás másik támasza Delphoi, szerepéről így nyilatkoznak: „Azután hozzáfogott [Lükurgosz – EKO] a törvények megszerkesztéséhez, elment a delphii istenhez, s onnan mint egykor Minos Zeus barlangjából, hozta a legnagyobb részét azokhoz hasonló törvényeket.” (Sztrabón X. 4,19.). Ezt Plátón is látta. (vö. Plátón: Törvények. 632d). „Mielőtt törvényeit kihirdette volna a nép körében, a leghatalmasabbakkal együtt Delphoiba ment, és megkérdezte az istent, hogy javára és hasznára válik-e Spártának, ha az ő törvényeinek engedelmeskedik, és csak miután az isten biztosította róla, hogy ez a legjobb hazája számára, vezette be a törvényeket. Ezzel elérte, hogy nem pusztán törvénytírást, hanem egyszersmind szentségtörés is, ha valaki a püthói jóslattal megerősített törvényeket áthágja.” (Xenophón: A lakadaimóniak állama. VIII,5.). „Lükurgosz a püthói istent tekintette minden államrend és kormányzás jó forrásának” – állítja Plutarkhosz (Plut Lükurgosz 6.)
- ²⁸ Lükurgosz nevéhez fűzött intézkedések, törvények, rendeletek.
- ²⁹ Ritoók, Sarkady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. Homérostól Nagy Sándorig. Gondolat. 2. kiad. 1984. 94/a. old.
- ³⁰ „Lükurgosz olyan buzgalommal járt el a kormányzat elrendezésében, hogy Delphoiból erre vonatkozólag egy rhétrának nevezett jóslatot hozott. A jóslat szövege így hangzik: '...időről időre gyűjtsd össze a népet a Babúka és a

Knakiön közt; tégy javaslatokat vagy vond vissza őket, de a döntés mindig a nép joga legyen.” (Plut Lükurgosz. 6.). Még egy helyre utalhatunk: „Lükurgosz... amikor az államforma kérdéséről volt szó, valakinek, aki sürgette, hogy Spártában vezessék be a demokráciát, a következőt mondta: *‘Vezesd be a demokráciát előbb saját otthonodban.*” (Plut Lükurgosz. 19.)

³¹ Németh György: A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe. Korona. 1999. 273. old.

³² Diogenész Laertiosz: A filozófiában jeleskedők élete és nézetei. I,3. Jel Könyvkiadó. 2005, 2007. (Továbbiakban: Diog. Laert.)

³³ Vö. Világkrónika III,3. Hegel joggal állapította meg, hogy „*A birtok ilyen egyenlősége dőre absztrakció vagy absztrakt dőreség.*” (Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó. 2. kiad. 1979. 494. old.). Hasonlóképpen Németh György: „*A parcellák (klarosok) kiosztása a szegényebb polgárok között, bármikor is történt, nem járt a hagyományos nagybirtokok elkobzásával.*” (Németh György: A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe. Korona. 1999. 236. old.)

³⁴ Világkrónika. III,3.

³⁵ Plut Szolón 16.

³⁶ Világkrónika. III,2.

³⁷ A vas 1200 körül értékesebb az aragnál. A spártai vas-nyárs e korai időre való emlékezés, újra történt bevezetése: „*Ez az ősrégi spártai pénzem pedig olyan vasból volt, amelyet izzó állapotban ecetbe mártottak, és így nem volt kovácsolható, mert ezzel a bemártással törékennyé és használhatatlanná vált, de különben is nehéz és szállításra alkalmatlan volt, nagy tömege és terjedelme miatt pedig vásárlóértéke egészen kevés volt. Feltéhető, hogy igen régi időkben hasonló lehetett a helyzet, amikor még vas- vagy bronznyársakat használtak pénzként; így maradt fenn napjainkig az a szokás, hogy a legkisebb pénzt obolosnak – azaz nyársnak – hívják, hat obolos pedig egy drachmának felel meg, mivel ennyi fér bele egy ‘marékba’... Az argosi Pheidón volt az első, aki pénzt veretett Aiginában, és amikor bevezette a pénzerméket, a nyársakat kivonta a forgalomból, és felajánlotta azokat Hérának. Mivel pedig abban az időben a nyársak megtöltötték a kezeket – azaz a markot (**drax**), még mi is, bár a hat obolosunk nem tölti meg a markunkat, marékna (**drachmé**) nevezzük a hajdani megmarkolás nyomán. Azért hívjuk még manapság is a pénzkölcsönzőt nyársmérlegelőnek (**obolostatés**), mert a régiek súlyként is használták nyársait.*” (Aristotelész: Görög politeiák töredékei. 481. L még i. m. 580. In: Uő. Allaméletrajzok. Aristotelész, Hérakleidész Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródész Attikos írásai a görög államokról. Osiris Kiadó. 1998.)

³⁸ Zamarovský: A görög csoda. Madách Könyv- és Lapkiadó. Bratislava. 1980. 117. old.

³⁹ Weber: A karizmatikus uralom és átalakulása. In: Uő. Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1970. 168. és 210. old. Feltéhető, „*az ephorosok minden jel szerint néhány vallásos funkciót is elláttak*” (Weber: A nem legitim uralom. A városok tipológiája. In: i.m. 308. old.), például Khilón jósold (vö. Hérodotosz A görög-perzsa háború. I,59. Osiris Kiadó. 1998. Továbbiakban: Hérod)

⁴⁰ Vö. Politika. 1313a. A francia esztéta, Petit de Juleville anakronisztikusan a lükurgoszi hatalommegosztás spártai elvével támasztja alá a félreértett arisztotelészi tragédia-elvet: „*Lükurgosz törvényei, jóllehet ő maga aligha gondolt erre, a hármasságát oltalmazza.*” (Idézi Plehanov: A XVIII. századi francia drámairodalom és festészet a szociológia szempontjából. In: Uő. Irodalom és esztétika. Válogatott tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó 1962. 97. old.)

⁴¹ Világkrónika. III,3. A demokrácia e mozzanata: „*az államok három fajtáját sorolják fel. Az egyiket királyságnak nevezik, a másikat arisztokráciának, a harmadikat pedig demokráciának... Nyilvánvaló ugyanis, hogy a legjobb államrendnek azt kell tartanunk, amelyik egyesíti magában a felsoroltak valamennyi vonását. Erre nemcsak elméleti, hanem gyakorlati bizonyítékunk is van, azóta, hogy elsőként Lükurgosz ezen a módon szervezte meg a spártai államot.*” (Polübiosz: Történeti könyvei. In: Görög történetírók. Európa Könyvkiadó. 1988. 555. old.). Majd máshol: „*Lükurgosz átlátta, hogy az említett fejlődési szakaszok mindegyike szükségszerűen és természet rendje szerint alakul ki, és arra következtetett, hogy minden egyszerű, egyetlen hatalmon nyugvó államforma ingatag, mivel gyorsan bekövetkezik sajátos, természetéből következő elfajulása... Mivel Lükurgosz ezt előre látta, nem egyszerű, egyetlen elven nyugvó államot szervezett, hanem valamennyi előnyét és sajátosságát egyesítette, hogy egyik tényező se csaphasson át a veleszületett elfajulásba, ha kellenél jobban megerősödik, és hogy az egyes tényezők kölcsönös versengése közben sohase jusson egyik se túlsúlyra és ne szoruljon túlzottan háttérbe, hanem az állam hosszú időn át mindig kiegyensúlyozott legyen és egyensúlyban maradjon... Ennek a rendszernek a megteremtésével Lükurgosz olyan hosszú ideig biztosította a spártaiak szabadságát, amilyenre más példát nem ismerünk.*” (i. m. 561-562. old.). Természetesen Lükurgosz mindezt nem „*bizonyos elméleti ismeretek alapján*” tette.

⁴² Vö. Weber: A karizmatikus uralom és átalakulása. In: Uő. Állam. Politika. Tudomány. 208. old.

⁴³ Plut Lükurgosz 11.

⁴⁴ Plut Szolón 16.

⁴⁵ Nem érezték visszásnak, hogy az emberi kapcsolatokat lovak és a kutyák párzásához hasonlítsák. Bármennyire elrettentő a mi szemünkben mindez, ez az első olyan eszme, amelyben az állat és az ember valamilyen mértékű rokonságát elismerik, s amely majd Anaximandrosznál az embernek az állatvilágból való kialakulásának gondolatához elvezet.

⁴⁶ *Kik elhagyják...* - Euripidész: *Andromakhé* 597-598. skk. In: Uő. Összes drámái. Európa Könyvkiadó. 1984.

⁴⁷ Plut Lükurgosz és Numa összehasonlítása. 3-4.

⁴⁸ Politika 1270a.

⁴⁹ „*A közösségi rendben élő Spárta volt az egyetlen városállam, ahol a női egyenjogúság szinte maradéktalanul megvalósult... állampolgári kötelességük teljesítésén túl senki és semmi nem korlátozta szabadságukat.*” (Beauvoir: A második nem. Gondolat Könyvkiadó. 1969. 109. old.)

⁵⁰ Klix: Az ébredő gondolkodás. Az emberi intelligencia fejlődéstörténete. Gondolat Könyvkiadó. 1985. 253. old.

⁵¹ Szilágyi János György: Antik gyűjtemény. Vezető az Antik Gyűjtemény állandó kiállításához. Szépművészeti Múzeum. 2002. 24. old.

⁵² Vö. Alkaiosz: Nem kő és fa, nem építész...; Uő. Nem szépen-épült, széptetejű lakok... In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959.

⁵³ Plut Lükurgosz 19.

⁵⁴ Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. I,10. Osiris Kiadó. 1999. (Továbbiakban: Thuk)

- ⁵⁵ Herbert: Kísérlet a görög táj leírására. In: Uő. Labirintus a tengerparton. Európa Könyvkiadó. 2003. 122-123. old.)
- ⁵⁶ Herbert: Kísérlet a görög táj leírására. 122-123. old.
- ⁵⁷ Zamarovský: A görög csoda. 117. old.
- ⁵⁸ Ritoók, Sakady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. Periklész százada. Periklész százada. Gondolat. 1. kiad. 1968. 138. old.
- ⁵⁹ Ritoók, Sakady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. 1. kiad. 217. old.
- ⁶⁰ Vö. A görög művészet világa. 1. köt. 91-94 old.
- ⁶¹ Vö. Szilágyi János György: Antik gyűjtemény. 24. old.
- ⁶² A görög művészet világa. A görög képzőművészetek archaikus és klasszikus korának írott forrásaiból. 1. köt. Gondolat Kiadó. 1962. 35. old.
- ⁶³ Vö. A görög művészet világa. 1. kiad. 49. old.
- ⁶⁴ Vö. A görög művészet világa. 1. kiad. 58. old.
- ⁶⁵ Vö. A görög művészet világa. 1. kiad. 82-83. old.
- ⁶⁶ Vö. A görög művészet világa. 1. köt. 49. és 2. 248. old.
- ⁶⁷ Vö. A görög művészet világa. 1. köt. 69. old.
- ⁶⁸ Sztrabón. X. 4,18.
- ⁶⁹ Plut Lükurgosz 21. „*A spártai táncokat himnuszokkal és énekekkel kísérték; és általában a görögöknél 'nem volt ünnep vagy vallási összejövetel, melyet ne kísérték volna énekkel és tánccal'; – mert úgy az ének, mint a tánc az oltár előtt végzett imádnak formája volt.*” (Spencer: A haladás törvénye és oka. In: Uő. Haladás. Révai. 1919. 48. old.)
- ⁷⁰ Vö. Politika 1339ab.
- ⁷¹ Ismert a sumér notáció, de megfejtése még várat magára. Talán még a héber notációt említhetjük, amely a zene ismétlődő dallamfordulatait, tagolását és hangsúlyait ekfonetikus jelekkel rögzítette.
- ⁷² Zamarovský: A görög csoda. 137. old.
- ⁷³ Sztrabón X. 4,19. Csengeri János is elfogadja ezt hagyományt (vö. Csengeri János: Homeros. Franklin-Társulat. 1907. 115. old.)
- ⁷⁴ Hérakleidés Lembos: Kivonatai az Aristotelés gyűjtemény anyagából. 10. In: Államéletrajzok. Aristotelés, Hérakleidés Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródés Attikos írásai a görög államokról. Osiris Kiadó. 1998. Ritoók Zsigmond is ezt az adatot fogadja el (vö. Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók. Akadémia Kiadó. 1973. 16. old.)
- ⁷⁵ Plut Lükurgosz 4.
- ⁷⁶ Berzsenyi Dániel: Elégia gróf Fesztetics György hamvaira. In: Uő. Minden munkája. Bolyai Akadémiai Kiadó. 1943. 29. old.
- ⁷⁷ Thomson: Aischylos és Athén. 414. old. Merész következtetés. Ezek nem bizonyítékai Spártának más poliszokkal való **egyenlő** fejlődésének, miként Athén elmaradottságának sem lesz bizonyítéka, hogy a dithürambosz-költők, hermionéi Laszoz és khalkiszi Hüpodikosz idegenből kerültek Attikába, hasonlóképpen **krétai** Epimenidész, **lokriszi** Onomakritosz, **keoszi** Szimónidész, Bakkhülidész, **szalamiszi** Euripidész, **halikarnasszi** Hérodotosz, **stagirai** Arisztotelész is.
- ⁷⁸ Plutarkhosz említi „*a Spártában szokásos felhívást a 'leszboszi dalnokért', amelyet az ősi Terpandrosz tiszteletére és emlékére hirdetnek ki.*” (Plutarkhosz: Az isteni büntetés késlekedéséről. 14. In: Uő. Szókratész daimónja. Magyar Helikon. 1985.)
- ⁷⁹ Türtaiosz: A spártai harcosokhoz. In: Görög költők antológiája. 61. old.
- ⁸⁰ Türtaiosz: Nem fűzném versembe... In: Görög költők antológiája. 63. old.
- ⁸¹ Croiset: A görög kultúra. Holnap Kiadó. 1994. 59. old.
- ⁸² Vö. Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. Gondolat Könyvkiadó. 1976. 117. old.
- ⁸³ Péterfy Jenő: A görög líra. In: Uő. Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1983. 203. old.
- ⁸⁴ Sztrabón I. 2,3.
- ⁸⁵ Vö. Poétika. 1448ab. Péterfy Jenő adaléka: a tragoi, azaz „*ezek a szatírok, démonikus hegyi és erdei lények, az állat- s embervilág határán, tulajdonképpen Peloponnészoszban otthonosak; fő megszemélyesítőjük az árkádiai hegyi isten, Pan, ki eredetileg nem tartozik Dionüszosz környezetéhez. Athénban a 6. s 5. században ezek az alakok ismeretlenek; ott a szilének otthonosak. Itt tehát átvétel történt: a szilének magokra öltik a kosbört, s átveszik a tragosz nevet, amiből azt következtetjük, hogy a szükebb értelemben vett tragodia (bak-ének) is Peloponnészoszból származott át Athénbe. Természetesen ez csak a dráma ágya, nem maga a dráma.*” (Péterfy Jenő: A görög tragédia keletkezése. In: Uő. Válogatott művei. 61. old.)
- ⁸⁶ Thomson: Aschylos és Athén. 231. old.
- ⁸⁷ Ritoók, Sarkady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. Homérostól Nagy Sándorig. Gondolat. 2. kiad. 1984. 448/a. old.
- ⁸⁸ Plut Lükurgosz 25.
- ⁸⁹ Platón: Prótagorasz. 342ab.
- ⁹⁰ Taylor: Platón. Osiris Kiadó. 1997. 358. old.
- ⁹¹ Szlezak: Hogyan olvassunk Platont? Atlantisz Könyvkiadó. 2000. 24-25. old.
- ⁹² Brunner Ákos, Mészáros Tamás: Utószó. In: Platón: Apokrif dialógusok. Atlantisz Könyvkiadó. 253. old.
- ⁹³ Heller Ágnes: Arisztotelész korai etikái. In: Eudemoszi etika. Nagy Etika. Gondolat Könyvkiadó. 1975. 257. old. Hasonlóképpen megoldatlan marad a spártai embereszmény és az emberfogalom viszonya. „*Spártában kialakult ugyan egy sajátos embereszmény, de nem alakult ki emberfogalom.*” (Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Akadémia Kiadó. 1967. 17. old.)
- ⁹⁴ Thuk. I,141.
- ⁹⁵ Thomson: Aischylos és Athén. 414. old.

- ⁹⁶ Kritias: A lakedaimóniak állama. 6. In: Államéletrajzok. Aristotelész, Hérakleidész Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródész Attikos írásai a görög államokról. Osiris Kiadó. 1998.
- ⁹⁷ Xenophón: A lakedaimóniak állama. XIV,3. In: Uő. Történeti munkái. Összes művei. 1. köt. Osiris Kiadó. 2001. Az i. e. 371-től a leégett delphi Apollón-templom újjáépítésére folyó adományozók között ott vannak a „spártaiak”, azaz az állam, valamint a vagyonos spártaiak közül többek között a spártai Bütisz, Kharmosz, Menón, Timeasz (vö. A görög művészet világa. 1. köt. 182. old.)
- ⁹⁸ Németh György: A polisok világa. 232. old. Ebben része volt, hogy „az athéniak... körülhajózták a Peloponnészost, felégették a lakedaimóniak hajóépítő műhelyét” (Thuk I,108.)
- ⁹⁹ Németh György: A polisok világa. 235-236. old.
- ¹⁰⁰ Hérod IX,80-81.
- ¹⁰¹ Hérod I,56.
- ¹⁰² Péterfy Jenő: A görög líra. In: Uő. Válogatott művei. 203. old.
- ¹⁰³ Vö. Németh György: A görög polisvilág államai. In: Uő A zsarnokok utópiája. 20-22. old.
- ¹⁰⁴ Thuk I,10.
- ¹⁰⁵ Thuküdidész II,41.
- ¹⁰⁶ „Milétoszsal, Ephezoszsal, Krotónnal és Eleával összehasonlítva, Athén kulturális szempontból még mindig elmaradott város volt.” (Farrington: Tudomány az ókorban. Szikra. 1949. 86. old.), ahol „az óhitű világszemlélet”, „konzervatív óhitűség” uralkodott. (Pais István: A görög filozófia. Szerzői kiadás. 4. kiad. 1994. 208. old.)
- ¹⁰⁷ Farrington: Tudomány az ókorban. 86. old.
- ¹⁰⁸ E következtetésre jut Arisztotelész, Marx és David Reisman (vö. A magányos tömeg. 76-79. old.)
- ¹⁰⁹ Ha valaki, akkor Xenophón glorifikálta Spártát „**A lakedaimóniak államá**”-ban. Platón Spárta-imádatában szerepet játszott a spártai demokrácia iránti pánhellén illúzió és a perzsa háborúban játszott szerepének elismerése.
- ¹¹⁰ Platón: Prótagorasz. 337d. Idézzük még: „Így hát teljes szabadságban nevelkedve... és nemes születéssel rendelkezve, sok nemes tettet tártak az emberiség elé mind egyénileg, mind közösen, mert úgy gondolták, hogy a szabadságért még görögökkel is harcolniuk kell a görögök érdekében, s barbárokkal is az összes görög érdekében.” (Platón: Menexenosz. 239ab.)
- ¹¹¹ Platón: Állam. 599e.
- ¹¹² Platón: Gorgiasz. 461e.; továbbá „Amikor megkérdezték [Sziünopei Diogenésztől], mi a legszebb az emberek között, azt felelte: 'a szólásszabadság'.” (Diog. Laert. VI,1.)
- ¹¹³ Platón: Menexenosz. 239a.
- ¹¹⁴ Platón: Menexenosz. 239d.
- ¹¹⁵ Platón: Állam. 470c.
- ¹¹⁶ Sztrabón VIII. 5,5.
- ¹¹⁷ Plut Lükurgosz 29.
- ¹¹⁸ Dante: Isteni színjáték. Purgatórium. VI,139-141. Európa Könyvkiadó. 1982.
- ¹¹⁹ Cs. Szabó László: Görögökről. Európa Könyvkiadó. 1986. 131. old. (Az én kiemelésem – EKO)
- ¹²⁰ Berzsenyi Dániel: Vitkovics Mihályhoz. In: Uő. Minden munkája. 95. old.